

A „PROMESSI SPOSI” NYELVE

I.

Manzoni az írói munka közben felmerült gyakorlati problémák vonalán jutott el az olasz nyelv kérdésének elméleti fejtegetéséhez. Ebből következik, hogy Manzoni írói gyakorlata és az olasz nyelvről szóló elméleti tételei között teljes az összhang. A *Promessi Sposi* átdolgozása „firenzei nyelvre” nem más, mint Manzoni nyelvi elméletének gyakorlati megvalósítása.

Amikor Manzoni hozzáfogott regénye megírásához, égető problémaként jelentkezett számára a megfelelő stílus megválasztása. Előtte ilyen fajta művet olaszul még sohasem írtak, nem volt honnan példát vennie. Figyelembe kell azt is venni, hogy a Manzoni-házban francia hatás uralkodott. Fiatal korában édesanyjával több évet Párizsban töltött, majd egy genfi bankár leányát vette feleségül. Később, a regény írása közben is meglátogatta őt francia barátja, Fauriel. Manzoni annyira elsajátította a francia nyelvet, hogy különösebb nehézség nélkül tudott francia nyelven is írni. Így tehát minden előfeltétele megvolt annak, hogy a francia prózát válassza mintaképül. Stílus szempontjából tehát Manzoni a francia próza-stílust követte és ennek utánzása sikerült is neki.¹ Ami azonban a nyelvet illeti, ott már komoly nehézségekbe ütközött. Ezek egy része szubjektív tényezőkön múltott: Manzoni születésénél fogva lombard volt és regénye megírása előtt szinte kizárólagosan költészettel foglalkozott, prózával alig. Közvetlenül a regény megírása előtt történeti kutatásokba mélyedt és nem irodalommal foglalkozott. Ha mindez nem így lett volna, akkor talán kevesebb nehézsége adódott volna, illetve könnyebben győzte volna le azokat.

E személyi feltételek mellett azonban ott voltak a mindenki számára közös, objektív tényezők is. Az apró államokra tagolt olasz félszigetnek nem volt egységes nyelve, az írók provinciálizmusokkal, archaizmusokkal, idegen nyelvekből vett szavakkal voltak kénytelenek vesződni. Manzoni előtt tudatosak voltak ezek a nehézségek. Bonghi említi,² hogy gyakran hallott Manzonitól dúdolni egy kis dalt, amelyet Manzoni azért kedvelt, mert találóan fejezte ki az olasz államocskák nyomorúságos állapotát, az ország darabokra való tagoltságának szomorú következményeit. A dal szövege tulajdonképpen egy dialógus egy kapitány és katonái között.

¹ Francesco D'Ovidio: *Le correzioni ai Promessi Sposi e la questione della lingua*, Napoli, 1895, 24. lap.

² Ruggiero Bonghi: *Alessandro Manzoni, la lingua italiana e le scuole (lettera) A. Manzoni: I Promessi Sposi*, Folli (IX—XXXII) XIX. lap.

- Vedete Montecarlo?
- Sì, sì che lo vediam.
- Giurate d'espugnarlo?
- Sì, sì che lo giuram!
- Marciate a quattro a quattro...
- Siam tre col tamburin.

Ezek mellett a dalocskában szinte tragikomikusan kifejezett politikai állapotok mellett természetesen a nyelv nem fejlődhetett egységesen. Ugyancsak Bonghi említi az előbb idézett levelében, hogy Manzoni a korabeli nyelvi állapotokat egy ének-karhoz szokta hasonlítani, amelyben mindenki éneklé a maga szólamát, és az egész együttvéve szép is, harmonikus is, de senki sem tudja egyedül az egész művet, azaz az összes szólamokat. Pontosan ez az „egész” az, ami hiányzott, és aminek a létrehozását Manzoni olyan nagy buzgalommal szorgalmazta.

Úgy gondoljuk munkája módszerére nézve önálló munkának foghatjuk fel azt, amit az *Appendice alla Relazione VI* fejezetében³ ír és részben a Casanovához írott levelében⁴ fejteget. Eszerint Manzoni körülbelül a következő eljárást követte:

Felkutatta emlékezetében azokat a toszkán szólásokat, amelyeket a különböző századok íróinak olvasásából halmozott fel.

Olvasott és ismét csak olvasott toszkán auctorokat, számítva arra, hogy — még nem tudja hogy hol és mikor — meg fogja találni mindazt, amire szüksége lesz.

Többször áttanulmányozta a *Crusca*-szótárt. Bár a szótárral kapcsolatban elég sok nehézséget okozott az, hogy nem lehetett teljes bizonyossággal tudni, hogy bizonyos szavak és szólások élnek-e még, vagy pedig már kimentek a használatból. Ezért a szótárt mindig ellenőrizni kellett a gyakorlatban is.

A regény írása folyamán felmerülő új kifejezéseket ismert szavak új kapcsolataival saját magának kellett megteremtenie, ahogy a szükség kívánta. Manzoni egyébként a „*Del romanzo storico...*” c. tanulmányában is azt fejtegeti, hogy az írók feladata az új dolgok kifejezésében nem az, hogy új szavakat alkossanak, hanem az, hogy az ismert jelentésű szavak újszerű kapcsolatait hozzák létre és ezáltal fejezzék ki az új fogalmakat. „... il mezzo più naturale a ciò è di mettere in relazioni nove i vocaboli significanti cose note.”⁵

Manzoni is rájött arra, mint általában a nagy írók, hogy a familiáris nyelvben előforduló dialektális elemek az élő nyelv zamatát biztosítják az írott műnek. Ezért helyenkint lombardizmusokat használ. Ez természetes is, hiszen a regényben lombardiai tájat ír le, lombardiai eseményeket beszél el, lombardiai emberek cselekszenek és beszélnek. Ilyen lombardizmus pl. a „tosa” szónak a használata „ragazza” értelemben.⁶ Annál is érdekesebb ennek a szónak a használata, mert leíró részben található, tehát az író a saját beszédében használta és nem a regény egyik szereplőjének szájából hangzott el. A „tosa” szó a latin „tonsa” (= megnyírt) olasz folytatása és csak a lombardiai és venetói nyelvjárásban használatos „fanciulla”, „ragazza” értelemben. Lombardiai közmondás: *Fortunade quella sposa che la primma l'è una tosa*. A közmondás áterjedt más nyelvjárási területekre is és ma pl. a toszkánban is megvan: *Bella quella sposa che fa prima la tosa*.

³ A. Manzoni: *Prose minori, lettere inedite e sparse, pensieri e sentenze, con note di Alfonso Bertoldi*, seconda ediz. Firenze, Sansoni 1923. 334. l.

⁴ Uo. 342. l.

⁵ Manzoni: *Del romanzo storico...* ecc. Id. kiadás 199. l.

⁶ *I Promessi Sposi*, cap. III „Al vedere che una povera tosa (ragazza) mandava a chiamare con tanta confidenza il padre Cristoforo... ecc.”

A későbbi kiadásokban azonban a „tosa” „ragazza”-ra lett kijavítva.

Számunkra azonban jelenleg nem fontos az első kiadásban használt lombardizmusok részletes elemzése⁷, elég annak a megállapítása, hogy miután Manzoni 1827 őszen Firenzében töltött 5 hetet, annyira elbűvölve őt a firenzei nyelv szépsége, hogy búcsút mondott a lombardizmusok elméletének és azt a nézetet kezdi vallani, hogy az akkori élő firenzei nyelvhasználatot kell követni mindenben. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a korabeli, modern firenzei nyelvről van szó, nem pedig a Cesari és a purista iskola által bálványozott Trecento nyelvről.

Amint az életrajzi adatokból tudjuk, Manzoni 1821-ben kezdte el írni a *Promessi Sposi*-t és a 3 kötetes munka 1827 júniusában látott napvilágot. A regény megjelenése átütő sikert hozott. A siker elvitathatatlanságát legjobban talán az mutatja, hogy maga Cesari is meghajtja az elismerés zászlaját Manzoni előtt, pedig ő a trecentista írókon és költőkön kívül alig ismert el mást: „... tutti in quel benedetto tempo del 1300 parlavano e scrivevano bene”.⁸ Giudetti idézi Cesarinak 1827. december 16-án kelt Manzonihoz írott levelét, amelyből kiderül, hogy Cesari és a purista iskola beismeri vereségét. „Ora, essendo la causa venuta alle mani di Lei, io mi tengo ben certo che in picciol tempo sarà finita; ed anche noi Italiani sapremo finalmente qual sia la nostra bella lingua, nella quale scrivendo, possiamo parere ad essere creduti Italiani, non Francesi, nè altro. Il qual bene, se il cielo ha ordinato, che per opera singolarmente di Lei debba venire alla nostra Italia, io ne cedo a Lei volentieri la gloria”.

Ennél nagyobb elismerés nem érhetne volna Manzoni. Az író azonban mégis elégedetlen volt művével. Megkérte Cionit, Bibbienát és más író és költő barátait, hogy lássák el jegyzetekkel Cherubini milánói szótárát. Így azután megkapta a regényben használt lombardizmusok firenzei nyelven való *equivalenseit*. Azután pedig megmutatta regényét Cioninak és G. B. Niccolinnek is és véleményt kért tőlük, anélkül azonban, hogy a két bíráló tudott volna egymásról. Ennek ellenére az ajánlott javítások nagy része egybevágott. Ezenkívül Manzoni leányai firenzei születésű nevelőnőjének a segítségét is állandóan igénybe vette és így szinte szóról szóra átírta regényét. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy Manzoni kizárólag csak a mások útmutatásait vette alapul a regény átdolgozásához. Ő maga is kiváló érzékel rendelkezett az egyes szavak hangulati, árnyalati megítélésének tekintetében. Ennek igazolására Lo Parco egy érdekes történetet idéz.¹⁰ Domenico Oliva újságíró ugyanis a *Giornale d'Italia* 1908. április 11-iki számában egy anekdotát közöl. E szerint az anekdota szerint a haldokló Montit meglátogatta Manzoni és az alábbi párbeszéd folyt le közöttük:

- Ti sei confessato, Vincenzo?
- Sì, muoio coll'animo in pace.
- Hai perdonato a tutti i tuoi nemici?
- Sì, a tutti.
- A tutti? Anche all'imperatore d'Austria?

⁷ F. D'Ovido: *Le correzioni ai Promessi Sposi e la questione della lingua* című és már idézett könyvében részletesen elemzi a Manzoni által használt lombardizmusokat.

⁸ A. Cesari: *Dissertazione sopra lo stato presente della lingua italiana*. Firenze, 1860, 9. 1.

⁹ Giuseppe Guidetti: *La questione linguistica e l'amicizia del padre Antonio Cesari con Vincenzo Monti, Francesco Villardi ed Alessandro Manzoni, coll'aiuto di documenti inedite*, Reggio Emilia, 1901.

¹⁰ Francesco Lo Parco: *Studi manzoniani di critica, lingua e stile*, Messina, 1909.

— Anche all'imperatore d'Austria... Ma mi rincesce immensamente *crepare* prima di lui... S'egli fosse *crepato* prima di me, creperei più contento.

Manzoni megértette a „crepare” ige használatának szatirikus jelentését a „morire” helyett és jót nevetett.

C. Cappuccini április 13-án ugyancsak a Giornale d'Italiában azt írja, hogy Oliva elvulgarizálta az anekdotát, mert Monti szavai valójában így hangzottak:

— Anche all'imperatore d'Austria. Ma mi rincesce di dover *chiudere gli occhi*, prima vederlo *crepare*.

Így mindenesetre még élesebb a szójáték, mert Monti a saját halálát a lírai hangulatú „*chiudere gli occhi*” kifejezéssel jelöli, míg a császáret a nem valami előkelő „*crepare*” igével.

Ma már nem lehet megállapítani, hogy Olivának vagy Cappuccininek volt-e igáza. A lényeg azonban az, hogy mindkét verzió Manzoni kiváló nyelvérzékét igyekszik bizonyítani. Ennél a kedves anekdotánál azonban komolyabb bizonyítékok is állnak rendelkezésünkre. Manzoni igen lelkiismeretesen és alaposan foglalkozott szógyűjtéssel is. Az író második felesége, Teresa, nemcsak a regény átdolgozásánál segített férjének, hanem egész életén keresztül hűséges munkatársa maradt. Megőrzött minden tollvonást, amit a férje papírra vetett és így hatalmas Manzoni-anyagot őrzött meg az utókor számára. Ebben a Teresa kezeirésével lemásolt anyagban vannak olyan ívek, amelyek Manzoni 1856. évi firenzei utazása alkalmával gyűjtött anyagot tartalmazzák.¹¹ Tehát Manzoni a regény átdolgozása és újbóli megjelenése után sem hagyott fel a firenzei nyelv tanulmányozásával. Annak bizonyítására, hogy milyen aprólékosan dolgozott a nagy író, idézünk 1 oldalt, amelyen a szemmel kapcsolatos kifejezések szerepelnek.

Parole raccolte da Alessandro Manzoni in Toscana da de'fiorentini — 1856
Copia di Teresa 1857

Occhio
organo della vista

Occhio vivace; vivo; vispo; languido; fisso. Stralunato; arcigno; volpino; torvo; torbido; sfacciato; sinistro.

Occhi sperti — smarriti — occhi furbi — brillanti — smorti — velati o abbacinati — spenti — occhio pietoso — penetrante ecc. Begli occhi — occhi grandi — celesti — castagni — chiari — scuri — bianchi; occhi di gatto — sgranati — in fuori — infossati — cisposi — gonfi — rossi (dopo il pianto)-assonnati. un bel taglio d'occhi — una bella calata d'occhi.

A chius'occhi (con piena fiducia) — se è il tale che v'ha proposto quel servitore, prendetelo a chius'occhi.

A vista d'occhio (l'istesso che „a occhiate”) — a occhio — a occhio a croce.

Cieco da un occhio

A quattr'occhi.

Aprir gli occhi a qualcheduno (levare qualcheduno da un inganno). Aprir gli occhi (procedere con diffidenza; ravvedersi da un falso giudizio sul conto di una persona, o di una cosa).

Aver occhio (una bella apparenza — Questa stoffa non ha occhio). Aver occhio (far giudizio pronto e sicuro, di persone, o di cose) Metter gli occhi addosso a qualcheduno (fare assegnamento sopra qualcheduno, per un bisogno che possa nascere).

Tener d'occhio (sorvegliare la condotta d'uno o l'andamento d'un affare).

Chiuder gli occhi (per non vedere). Vale anche — morire — Non ho potuto chiuder un occhio in tutta la notte.

Chiuder gli occhi a uno (assistere fino all'ultimo uno che muore). Dar nell'occhio (di cosa che richiama l'attenzione — che si fa osservare).

Appagar l'occhio (cosa che ha una bella apparenza).

Guardare colla coda dell'occhio (guardare in modo che un altro non se n'avveda).

¹¹ Közli Ezio Flori: Voci del mondo manzoniano (Milano, 1932) c. munkájában.

Strizzar l'occhio — l'istesso che „far l'occhiolino” — dare un cenno coll'occhio per avvisare un altro di cosa che accade o debba farsi secondo un'intesa precedente.

In un batter d'occhio (in un istante).

Avere sott'occhio (un conto, una mappa ecc).

Chiudere un occhio (lasciar correre cosa che si dovrebbe o potrebbe impedire)

Colpo d'occhio (per veduta).

Colpo d'occhio (facilità, prontezza per giudicare, per intendere cc.)

Costare un occhio (costare moltissimo)

Vedere di buon occhio (vedere volentieri, giudicare favorevolmente).

Vedere di mal occhio (avere avversione per una persona.).

Abbassar gli occhi (tener gli occhi bassi).

Non batter occhio (prestare un' attenzione non interrotta).

Occhio alla penna! (badare a quello che si fa).

Passar d'occhio (d'una cosa che sfugge a chi la cerca tra molte)

Piantare, ficcar gli occhi addosso.

Far gli occhiacci

Far gli occhi dolci.

Guardar con tanto d'occhi.

Stropicciarsi gli occhi.

Aver gli occhi tra i peli.

Asciugarsi gli occhi (dopo aver pianto).

Cavarsi gli occhi (di persone che si bisticciano).

Lasciarsi gli occhi — mangiar cogli occhi (per morirci sopra).

Spalancar gli occhi; non staccar gli occhi da una cosa; non levar gli occhi di dosso.

Non vederci per altr'occhi (amare, avere una fiducia illimitata in qualcheduno)

L'occhio dritto di (qualcheduno) (il suo prediletto ecc.)

Mal d'occhi — gli occhi mi frizzano. Sento di bruciore (mi lacrimano).

Avere un pruno nell'occhio — Cavarsi un pruno dall'occhio.

Aver sempre davanti agli occhi.

Perdere il lume dagli (?) occhi (dagli?... e non degli...)

(essere sopraffatto dalla collera).

Amint látjuk tehát, Manzóninak kiváló érzéke és türelme volt a lexikográfiai munkához. Hivatott tanácsadók segítségével sikeresen el is végezte a regény átdolgozását és végül 1840-ben újra kiadta.

Annak ellenére, hogy a második kiadás nyelvi szempontból kétségtelenül fölötte áll az elsőnek, sokáig az volt az általános vélemény, hogy Manzoni az átdolgozással inkább rontott, mint javított művén. Az olvasó közönség jobban kedvelte az első kiadását, akárcsak Tasso esetében a közönség szemében kedvesebb volt a Gerusalemme Liberata, mint a Gerusalemme Conquistata.

Ez a kezdeti sikertelenség azzal magyarázható, hogy az 1827—1840 közötti időszakban a regény sok kiadást megért, a könyv nagyon népszerű lett és az új kiadás szövege idegenül hatott. Ugyanazok olvasták az új szöveget, akik már hozzászórtak a régihez. A kedvezőtlen hatást fokozta az is, hogy egyes javítások teljesen indifferensek voltak, vagy — néhányszor ez is előfordult — rosszabbak voltak az eredetinel. A túlságosan erős firenzeiség elütött a forgalomban levő könyvek többségének köznyelvétől. Ráadásul éppen a könyv legelső oldalain, ahol még a legfigyelmesebben olvasnak az olvasók, voltak a legnagyobb mennyiségben a kevésbé szerencsés javítások.

Az igazság azonban, ha lassan is, utat tört magának és elkezdtek foglalkozni tudományosan is a két kiadás szövegeinek egybevető tanulmányozásával.

Giovanni Battista De Capitani valószínűleg az első kutató, aki a két kiadás szövegét összehasonlítva elemzi.¹² Módszere abban áll, hogy betűrendi sorrendben szó-párokat elemez, aszerint, hogy Manzoni mit mire változtatott. Pl.

accorgersi *in* avvedersi
discernere *in* distinguere
levare *in* alzare stb.

A regényből idéz néhány helyet, ahol a két kiadásban Manzoni a két szót felcserélte, majd elemzi a két szó közötti különbséget és értékeli a változtatás helyességét, illetve helytelen voltát. Vizsgáljuk meg példának okáért De Capitani nyomán a „levare *in* alzare” problémát.¹³

Il Signor! (Signore?) buon segno, — pensa Renzo; vede il cugino, *corre a lui* (gli corre incontro). *Quegli* (Quello) si *volge* (volta), riconosce il giovine, che gli dice: „son qui io”. Un oh! di sorpresa, un *levar* (alzare) di braccia, un gettarsele al collo scambievolmente. (Első kiadás, második kötet 160. fejezet — második kiadás, 339. fejezet).

Vi era di che non levar (ce n'era più del bisogno, per non alzar) mai più il viso tra (i) galantuomini, o avere *ad ogni istante le mani sull'elsa* (momento la spada alle mani). (Első kiadás, második kötet, 171. fejezet — második kiadás 346. fejezet).

Dopo qualche momento d'una lotta così angosciosa, *ella sembrò acquetarsi* (parve che s'acquietasse); allentò le braccia, lasciò cader la testa all'indietro, *levò* (alzò) a stento le palpebre, tenendo l'occhio *immoto* (immobile); (Első kiadás, II. kötet, 233. fejezet — második kiadás, 487. fejezet).

A regény két kiadásából vett ezen idézetek bemutatása után következik a két kérdéses szó nyelvészeti elemzése.

„A „levare” a latinban azt jelenti: „in altum tollere, veluti leve quiddam”, majd bővült a jelentéskör és „auferre”, „exonerare” „liberare” jelentéseket is felvette. A trecentista Crescenzo, amikor a borókafenyőről ír, ezt írja: „Di questo arboscello sono due maniere, il maschio il quale *si leva in alto* . . . e la femmina, la quale poco *levata da terra* spande i suoi rami presso di essa.” Ebből látható, hogy az olasz nyelv is megőrizte ennek az igének eredeti jelentését is. Bizonyos, hogy a *levare* sok esetben különbözik az *alzare*-től.

Levare: elmozdítani, elvenni valamit arról a helyről, ahol eredetileg volt. Alzare: az eredeti helyen hagyva függőleges irányban feljebb helyezni.

Világos, hogy az idézett három helyen Manzóninak az „alzare” igére volt szüksége, minthogy karról, arcról, és szemhéjről volt szó, amelyeket nem lehet a helyükről elvenni. A „levare” pontosan azt fejezi ki, hogy az egyik dolgot a másik fölülről elvesszük, a másiktól leemeljük, anélkül azonban, hogy arra gondolnánk, hogy feljebb akarjuk elhelyezni, ami az „alzare”-nak az alapjelentése. Ez az oka annak, hogy maga Manzoni is a „levare” igét helyettesíti be a „togliere” helyére, amikor a könnyű, erőfeszítés nélküli eltávolítást, elvívést „portar via” akarja kifejezni. Így pl. a 379. fejezetben ezt a változtatást találjuk: (Don Rodrigo) *si tolse di collo* (levò) lo schioppo, e lo consegnò al Montanarolo, come per isgravarsi di un peso inutile, e salì più *spedito* (lesto) . . . ecc.

¹² Voci e maniere di dire più spesso mutate da Alessandro Manzoni nell'ultima ristampa de'Promessi Sposi. Notate de G. B. D. Milano. 1842.

¹³ De Capitani idézett művének 75 lapján. *Kurzív*: az első kiadás szövege, zárójelben: a javított, második kiadás szövege.

Ezenfelül megjegyezhetjük még, hogy amikor a „levare” igen közel áll az „alzare” jelentéséhez, akkor is megvan ez a különbség közöttük, hogy a „levare” a természetes, a test magasságának megfelelő magasságot jelenti, míg az „alzare” mindig azt jelenti, hogy az előbbi helyzetnél magasabbra emelni. Pl. *Uno si leva da sedere, e s'alza in punta de'piedi.* (Nel primo la misura non cresce, cambia soltanto la posizione, nell'altro sì.)

Giovanni Battista De Capitani 80 szó-párt elemez így végig, könyve végén pedig általános katalógust ad a Manzoni által eszközölt változtatásokról, összesen 282-ről, amelyeket azonban nem vizsgált az első 80 között.

Amint látjuk Giovanni Battista De Capitani kizárólag lexikológiai szempontból vizsgálta a regény szövegét, egyéb nyelvi szempontokkal egyáltalán nem törődött.

Ez után a kezdeti próbálkozás után egyre nagyobb erővel jelentkezik az igény a két kiadás teljes szövegének egybevető kiadására. Folli professzor el is végzi az előkészítő munkát és végre napvilágot lát a teljes két szöveget tartalmazó tudományos igényű kiadás.¹⁴

II.

Ha összehasonlítjuk a régi és az új kiadás szövegét, azt látjuk, hogy egy könnyebb, folyékony, hajlékony nyelv foglalta el a nehézkes, merev, kevésbé gördülékeny nyelv helyét. Természetesen a változtatás nem volt minden esetben szerencsés, az új változat néha rosszabb lett, mint az eredeti volt. A regénynek az átírása olyan hatalmas méretű vállalkozás volt, hogy szinte elkerülhetetlen volt, hogy egy-két hiba be ne csúszsék. Mindez azonban alig von le valamit abból az értékből, amelylyel a regény az átdolgozás következtében gazdagodott.

Vizsgáljunk meg ezek után részletesebben néhányat azok közül a változtatások közül, amelyeket Manzoni eszközölt regényének szövegén. Legcélszerűbbnek látszik, ha a leíró nyelvtan hagyományos tagolása szerint hangtani, szótani alaktani és mondattani csoportosításban végezzük el a vizsgálatokat. Vezérfonalként D'Ovidio alapvető munkáját tartjuk szem előtt.¹⁵

1. Hangtan, helyesírás

Kettőshangzók. A modern toszkán kiejtés egyik tendenciája az UO diftongus redukálása (novo, bono, sono, core ecc.). Manzoni azonban nem követte mechanikusan minden esetben a toszkán nyelvhasználatot. Befolyásolta őt saját ízlése, az irodalmi hagyományok iránt érzett tisztelete. Ugyanakkor azonban célkitűzésének értelmében az élő toszkán kiejtéshez akart igazodni. Egyszóval: Manzoni ingadozott a régi és az új között és ezért nem hajtotta végre következetesen a redukción minden olyan esetben, amelyben a firenzei köznyelv végrehajtotta volna. Így pl. mindjárt az első oldalon előfordulnak az „... allontanandosi di nuovo...”, „... in nuovi golfi e in nuovi seni...” „Per un buon pezzo...” alakok. Következésképpen elhagyta azonban Manzoni az U-t a diftongusból ott, ahol azt I vagy annak megfelelő palatalizált hang előzi meg: giuoco — gioco, spagnuolo — spagnolo stb.

¹⁴ I Promessi Sposi di Alessandro Manzoni nelle due edizioni del 1840 e del 1825, raffrontate tra loro dal prof. Riccardo Folli, Milano, 1888.

¹⁵ Francesco D'Ovidio: Le correzioni ai Promessi Sposi e la questione della lingua, Napoli, 1895.

Manzoni ingadozását talán a „scuola” szó mutatja a legjobban. Ez a szó ugyanis egyes helyeken megmaradt teljes alakban, míg más helyeken redukált alakban szerepel.¹⁶

Manzoni a diftongusok kérdésében később már nem volt ilyen skrupulózus pl. az olasz nyelv kérdéseiről írott munkáiban már szinte csakis *nov*, *bono*, *core* stb. alakokat találunk.

Csonkulás. A regény első kiadásához képest jóval több *truncamento*-t találunk a második kiadásban. Ez is mutatja, hogy Manzoni mennyire a beszélt toszkán nyelvhez igyekezett tartani magát. A toszkán nyelv ugyanis szívesen elnyeli beszéd közben a szóvégi magánhangzókat. Ezáltal gördülékenyebb lesz a beszéd, az egyes szavak jobban tapadnak egymáshoz. Az élő beszéd érzelmi telítettsége, fűtöttsége okozza a szóvégi magánhangzók elnyelését. De természetesen nem vakon minden esetben! Ezért aztán Manzoni alkalmazott olyan *truncamento*-kat is, amelyek kissé bántóan hatnak a toszkán fül számára. Ilyenek pl.: „un leggier turbamento” (IV. fej.)¹⁷ „dal giardin (X. fej.)¹⁸ „quello d'uom dotto” (XXII. fej.)¹⁹ Az idézett példákat, amelyekhez még igen sok hasonlót lehetne idézni, mind a leíró részekből vettük, tehát Manzoni saját szavaiként szerepelnek a regényben, nem pedig a szereplők szájából hangzanak el, az utóbbi esetben ugyanis másképp kellene értékelnünk azokat.

Előfordul azonban olyan *truncamento* is, amely nem annyira a firenzei élő beszéd utánzására való törekvésre, mint inkább ritmikai-stilisztikai okokra vezethető vissza. Ilyennek lehet tartani az *Introduzione*-ban előforduló „s'intromette a rifar l'opera altrui” mondatot,²⁰ amely így nagyon szép hendekaszillabuszt ad, míg a „rifare” alakkal ez a ritmus megbomlott volna.

A költői nyelv és az élő beszéd a többes számú nőnemű névelőt is gyakran használja eliziós formában. A prózai irodalom ellenben nem szokta ezt a formát használni, mert így eltűnik a különbség az egyes és a többes szám között. Manzoni azonban ettől nem nagyon óvakodott és többször is használja a nőnemű többes számú névelő eliziós alakját, pl.: „il lavoro dell'acque” (I. fejezet)²¹

Írásjelek. Ami az írásjelek használatát illeti, azt kell megállapítanunk, hogy Manzoni az első kiadásban meglehetősen takarékoskodott a vesszőkkel. Olyan mondatrészeket, az összetett mondatok olyan tagjait, amelyeket a nyelvtan és a logika szétválaszt, ő az élő beszéd emfátikuma alapján összekapcsolta. Az új kiadásban viszont jelentékenyen megszorította a vesszőket és élesen figyelt az összetett mondatok pontos tagolására. Ennek bizonyítására bemutatjuk a regény III. fejezetének egy részletét (Ágnes beszélgetése a kolduló baráttal) a Folli-féle összehasonlító kiadás alapján.²²

¹⁶ *Promessi Sposi. Commento critico di Luigi Russo*, „La nuova Italia” Editrice, Firenze, évsz. nélk. 70, 283, 382 lapok (A továbbiakban a regény szövegét illetően mindig ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozunk.)

¹⁷ Id. kiad. 79. lap.

¹⁸ Id. kiad. 191. lap.

¹⁹ Id. kiad. 421. lap.

²⁰ Id. kiad. 8. lap.

²¹ Id. kiad. 12. lap.

²² Folli idézett kiadásának 56. lapján.

— Son tutte qui; e per mettere insieme questa bella abbondanza, ho dovuto buscare a dieci porte.

— Ma! l'anno è scarso, fra Galdino; e quando s'ha a litigare col pane, tutto si misura più pel sottile.

— E per far tornare il buon tempo, che rimedio c'è, buona donna? L'elemosina. Sapete di quel miracolo delle noci, che avvenne molti anni sono, in quel nostro convento di Romagna?

— No, in verità; contate mo.

— Oh! dovete dunque sapere che in quel convento v'era un nostro padre, che era un santo, e si chiamava il padre Macario... ecc.

— Son tutte qui; e, per mettere insieme queste bella abbondanza ho dovuto picchiare a dieci porte.

— Ma! le annate vanno scarse, fra Galdino; e, quando s'ha a misurar il pane, non si può allargar la mano nel resto.

— E per far tornar il buon tempo, che rimedio c'è, la mia donna? L'elemosina. Sapete di quel miracolo delle noci, che avvenne, molt'anni sono, in quel nostro convento di Romagna?

— No, in verità; raccontatemelo un poco.

— Oh! dovete dunque sapere che, in quel convento, c'era un nostro padre, il quale era un santo, e si chiamava il padre Macario... ecc.

2. Alaktan, szótan

Névelő. A toszkán beszélt nyelv és általában az északitáliai nyelvjárások a női személyneveket szeretik névelővel használni. („L'Agnese va a morire” ecc.) Ennek ellenére Manzoni tartózkodott ettől és csak egyetlen esetben tett kivételt, amikor a IX. fejezetben Gertrúd gyermekkorát meséli el: „Se qualche volta *la* Gertrudina trascorrevva a qualche atto un po' arrogante e imperioso...” ecc.²³ Lehet, hogy ebben az egy esetben is csak azért használta Manzoni a névelőt, mert a személynév becézőképzővel ellátott alakban állt. Így ez az eset hasonló némileg a birtokos névmással kapcsolatos névelő használathoz: *Mia sorella, de: la mia sorellina.*

Sokkal hívebben követte Manzoni azt a „szabályt” hogy a családnevek előtt névelőt használjon (pl. *il Cavalcanti, il Sansovino, il Boccacini, il Nibbio, il Ripamonti, il Rivola* stb.) Ebben a tekintetben talán azt a néhány kivételes esetet kellene felsorolni, amikor nem használt névelőt: „*i versi di Torti*” (XXIX. fejezet)²⁴ „*Passano i cavalli di Wallenstein, passano i fanti di Merode, passano i cavalli di Anhalt, passano i fanti di Brandenburgo, e poi i cavalli di Montecuccoli, e poi quelli di Ferrari; passa Altringer, passa Fürstenberg, passa Colloredo*” (XXX. fejezet).²⁵ „*un eroe di Metastasio*” (XXXVIII. fejezet)²⁶.

A névelő kérdésében valójában az a helyzet, hogy vezetéknev előtt sem feltétlenül szükséges a használata, ez inkább csak a puristák részéről felállított követelmény volt. Az olasz irodalmi nyelv toszkán hatásra átveszi a névelő használatot, míg ugyanakkor maga a toszkán nyelv egyéb hatásokra kezdi elhagyni. Így ezután bizonyos szabadság lehetséges ebben a kérdésben. De általában szemben áll mind az irodalmi, mind a toszkán nyelvvel a nőnemű személynév előtt való elhagyása (ahogyan ezt a déli nyelvjárások teszik), és a férfi személynevek előtt való kitétele (ahogyan ezt az északi nyelvjárások teszik).

²³ Id. kiadás 174. lap.

²⁴ Id. kiadás 566. lap.

²⁵ Id. kiadás 576. lap.

²⁶ I. kiadás 708. lap.

Főnév. A főnevek csoportján belül feltétlenül külön kell foglalkoznunk a tulajdonnevekkel. E kérdés jelentőségét az is mutatja, hogy több tanulmány is jelent meg erről a témáról.²⁷

Kétségtelen, hogy minden idők legkiválóbb irodalmi alkotásaiban igen nagy gonddal válogatták meg az írók a neveket. Elég, ha csak a homéroszi eposzok hőseire, a Batracomiomachia békáira és egereire, a görög és római vígjátékokban szereplő nevekre, Dante Poklában az ördögök neveire, az Orlando Innamoratoiban, az Orlando Furiosóban, valamint a Gerusalemme Liberatában előforduló nevekre gondolunk. De idézhetnénk a Balzac, Flaubert vagy Eötvös és Jókai által adott neveket is.

Vessünk egy pillantást a regény legfontosabb szereplőinek nevére.

Don Abbondio. Ez a név szerepel először a regényben, tehát valószínű, hogy Manzoni ennek a névnek a problémáját oldotta meg először és a munka további folyamán nem is változtatta meg. De a megváltoztatásra nem is volt szükség, mert lehett volna-e jellemzőbb nevet találni az önző és kislelkű pap számára, aki maga ugyan soha egy szál szalmát nem tenne keresztbe senki előtt, de aki mindenre képes, hogy a saját bőrét mentse és ne kerüljön bajba. Pusztán a név hallatára is az ember szinte maga előtt látja a jóindulatú arcot, a zavart mosolyt, a maga rettegő önzésében is szimpatikus alakot, aki humoros ellentétben áll azzal, amit tesz és amit tennie kellene. Ez az oka annak, hogy Renzo és Lucia is, bár sok bonyodalmat okoz nekik gyávaságával és keresztjezi útjukat önző viselkedésével, alapjában véve szeretik őt. Don Abbondio nevének szerencsés megválasztásáról Arturo Graf így ír: „Si potrebbe frugare di cima in fondo tutti gli onomastici antichi e moderni senza riuscire a trovarne uno più adatto, più proprio, più raffigurativo.”²⁸

Az Abbondio névnek egyébként helyi jellege van. S. Abbondio Como védőszentje, sok templom viseli ma is nevét, a város régi pénzeire rá volt nyomva a képe. Olaszország egyéb területein elég ritka név, de Como környékén gyakori. Manzoni pedig a Lecco melletti Galbiate-ban töltötte gyermekkorát, majd több évig Caleottóban élt. Valószínű, hogy a gyermekkori emlékek nyomán öltött fel előtte ez a név, amely hangzásával, hangulatával a legjobban meg is felelt a célnak. A regény gondolatmenete szerint is logikus, hogy a szülők a vidék védőszentjének nevét adták gyermeküknek, hiszen papot akartak belőle nevelni.²⁹

Perpetua. Alakja szinte elválaszthatatlan Don Abbondiotól. Nemcsak azért, mert ragaszkodó és hűséges volt gazdájához, hanem azért is, mert a két alak jellege kölcsönösen kiegészíti, megvilágítja egymást. Manzoni először Vittoriának nevezte, majd Perpetuára változtatta a nevét. Ez az egyik legszerencsésebben eltalált név a regényben, amit az is bizonyít, hogy — éppen a regény hatására — ma is igen gyakran említik ezen a néven a házvezetőnőket, cselédlányokat, de különösen a papok házvezetőnőit.

Ennek a névnek is elsősorban hangulati szerepe van. Bár az értelmi jelentés is nagyon találó, hiszen *örökösen* zsörtölődik, egy pillanatra be nem áll a szája. A név megválasztásában döntő tényező lehetett annak hangutánzó jellege is. Hiszen

²⁷ A legfontosabbak: Attilio Butti: *Onomastica dei Promessi Sposi*. (Estr. dalla Biblioteca delle scuole italiane, Numeri 8—9. Agosto-Settembre del 1900).

Felice Scolari: *Nomi, cognomi, soprannomi nei Promessi Sposi*. (Noterelle manzoniane) Milano, 1908.

E két tanulmány alapján tekintjük át a regényben előforduló legfontosabb neveket.

²⁸ Arturo Graf: *Foscoli, Manzoni, Leopardi*, Torino, 1898.

²⁹ „... lo vollero prete”. Id. kiadás 24. lap.

ha a gyors, hadaró, egybefolyó beszédet akarjuk kifejezni, majdnem minden nyelvben labiálisokból, dentálisokból és a pergő R-ből álló szók állnak rendelkezésre. Ilyen elsősorban a görög eredetű „barbár” szó is. Amikor ugyanis a görögök az idegeneknek a beszédét akarták utánozni, amely a görög fül számára hadaró jellegű volt, egymás után gyorsan bar-bar-t mondtak. Ez a hangutánzás az alapja a *βάρβαρος* szónak, amely azután a latin közvetítésével valamennyi európai nép nyelvében meghonosodott. Ehhez hasonló hangutánzási alapon jöttek létre az olasz „blaterare”, „brontolare”, a francia „barboter”, „marmotter”, a német „Brummbär” stb. Lombardiában pedig pontosan „perpetua” vagy „tertecola” az állandóan zsémbeskedő káráló vénasszonyok neve. Gondoljunk arra, hogy ezek a szavak hangzás szempontjából mennyire közel állnak a magyar „kereplő”-höz.

Lucia. Kedves hangulatú, rövid, általánosan használt név. S. Lucia vértanúsága abban állt, hogy kivájták a szemét. Ezért a képzőművészeti ábrázolás gyakran úgy örökíti meg, mint fiatal leányt, aki tányéron tartja saját szemeit.

Nem erőszakolt tehát az a vélemény, hogy a név a szép szemekkel áll összefüggésben, amint ezt a szó jelentése is megerősíti. (le luci=gli occhi). Manzoni ugyan nem írja le részletesen a leány szemeit, ahogyan ezt egy modern regényíró tenné, de a regény több helyén utalás történik arra, hogy Luciának szép szemei voltak. Túlzó tehát az a kissé komikusan megfogalmazott álláspont, amelyet többek között Settembrini is képvisel, hogy tulajdonképpen nem is lehet tudni, hogy Luciának milyen szeme volt, mert a szeméremtől állandóan földre sütötte, és így senki sem láthatta. Hiszen Don Rodrigóban is elsősorban Lucia szeme kelt vágyat, a monzai főnöknőt pedig szinte megfélemlíti Lucia szeme, úgy érzi, mintha Lucia olvasna tekintetével a lelkében. Ugyancsak Lucia tekintete kelt részvétet Nibbio-ban és a többi brávóban, Lucia könnyörgő szemei fegyverzik le a Névtelent stb.

Renzo. Közismert dolog, hogy Renzót először Fermo-nak nevezte Manzoni és a regény címe is „Fermo e Lucia” volt. A Fermo név mind jelentését illetően, mind történetileg a lehető legjobb volt. Jelentésében azért, mert a szó lexikális jelentése: szilárd, határozott, céljától el nem tántorodó (firmus). Történetileg pedig azért, mert S. Fermo üldözött szegény keresztény volt, aki állandóan az egyik helyről a másikra menekült, hogy életét mentse. Így tehát Lucia igen sokat hányatott életű vőlegénye számára alkalmasabb nevet szinte nem is lehetett volna találni. Miért kellett hát Manzóninak ezt a nevet megváltoztatnia? Ezt bizony semmi másval nem lehet megmagyarázni, mint azzal, hogy Manzont nem elégitette ki a Fermo név hangzása.

Azzoccarbugli. A ravasz, minden hájjal megkent ügyvéd csak ezen a gúnynévvel szerepel a regényben, igazi nevét nem ismerjük.³⁰ Ez a név szemben az előbbiekkel, nem választott név, hanem alkotott név. „Pettola” volt a regény első változatában a neve, ez azonban úgy látszik, túlságosan triviális volt Manzóninak. Ezért később a „Duplica” névvel váltotta fel, de ez sem elégitette ki az író és végül is az „Azzoccarbugli” név mellett állapodott meg. Valószínűleg a milánói „catà garbuj” lebegett a szeme előtt és ebből meghagyta a második tagot (garbugli), míg az elsőt a választékosabb „azzeccare” igével helyettesítette. Kétségtelenül az egyik legjobban sikerült névalkotás a regényben. Mind jelentésénél (azzeccare=megragadni, összegabalyítani, garbuglio=zavaros, bonyolult ügy) mind hangzásánál fogva jellemző és kifejező.

Végül szóljunk néhány szót a Névtelen (Innominato) problémájáról. Regé-

³⁰ Ma non lo chiamate così, per amor del cielo: è un soprannome. Id. kiadás 51. lap.

nyének ezen szereplőjére is kitalálhatott volna Manzoni egy költött nevet. Vajon miért nem tette? A sokféle feltevés közül A. Butti feltevése látszik a legvalószínűbbnek: egyszerűen azért, mert nem *akarta* semmiképpen névvel illetni.³¹ Hiszen maga a névtelenség is, hangulatkeltés, a művészi kifejezés egyik módja. Ezért névtelen a regényben az a XVII. századi „történetíró” is, akitől Manzoni az anyagot „veszi”. (Ez különben szokásos, divatos írói fogás volt abban a korban.) És névtelen az Innominato is, mert így sokkal rejtelmesebb, misztikusabb alak, mintha bármilyen névvel is nevezték volna.

Ha most azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mi vezette Manzoni a nevek megválasztásában és megalkotásában, akkor, F. Scolari véleményéhez kell csatlakoznunk,³² amely szerint Manzoni a nevek aprólékos gonddal való megválasztásában nem annyira az etimológiai jelentésére ügyelt, mint inkább a nevek kellő hangzására. Arra törekedett, hogy a nevek hangzása, akusztikai impressziója álljon összhangban a szereplők jellemével. Manzoni ezt még ösztönösen cselekedte, de igazolta őt később a pszichológiának a synaesthesia-ról szóló tanítása.

A tudomány tényeinek elfogadása mellett azonban természetesen nem vállalunk közösséget azokkal a túlzásokkal, amelyek a pszichoanalízis divatja idején virágoztak és amelyek igen gyakran hajmeresztő, vagy egyenesen nevetséges eredményekhez vezettek. Csupán a kuriózum kedvéért utalunk Franceso Angiolini milánói szótárának előszavában³³ leírt esetre. A személynevek hangulatával kapcsolatban szó esik Ferrarai professzor kísérleteiről. A kísérleti személynek, aki egy 25 éves leány volt, be kellett számolnia azokról az *iz-ézetekről*, amelyek nála bizonyos személynevek hallatára vagy olvasására jelentkeztek. Néhány Manzontól vett név az alábbi hatásokat váltotta ki nála: „Don *Abbondio* la fa pensare al formaggio pecorino piccante, *Lucia* al pesce in umido, *Renzo* alle frutta dissecate al forno, *Gertrude* alle caramelle, *Tecla* all’acqua fresca, *Tonio* ai gnocchi di patate, Padre *Macario* alle aringhe... e così via.”

A köznevek tekintetében sokkal bonyolultabb problémával találjuk szemben magunkat: alkotott-e maga Manzoni új szavakat a regényben? Bonghi azt állítja, hogy Manzoni az „*accozzaglia*” szón és az „*alla sua volta*” kifejezésben kívül új szókat nem alkotott.³⁴ Cantù is azt írja³⁵ hogy mindössze két új szót talált Manzoninál: az „*accozzaglia*”-t és a „*fruscio*”-t. Ezekre az állításokra feleletképpen Cerquetti összeállította azoknak a szavaknak a jegyzékét, amelyeket a Promessi Sposiból vett, és amelyek az akkor legújabb szótárban nem szerepelnek.³⁶ A szótár 1897-ben jelent meg Firenzében, címe: *Novo Vocabolario della Lingua Italiana secondo l’uso di Firenze*, Ordinato dal Ministero della Pubblica Istruzione, sotto la presidenza del comm. Emilio Broglio. A dolog érdekessége, hogy a szótár egyik munkatársa pontosan Girogini volt, Manzoni Vittoria nevű leányának férje. Cerquetti 76 olyan szót sorol fel, amely a szótárban nem szerepel.

Természetesen, ebből arra következtetni, hogy mind a 76 hiányzó szót Manzoni alkotta volna, téves. Hiszen egy szótár sohasem lehet teljes, a szótárban a szavak

³¹ Attilio Butti: *Onomastica di Promessi Sposi*. (Est. dalla Biblioteca delle scuole italiane. Numeri 8—9 Agosto Settembre del 1900.)

³² Felice Scolari: *Nomi, Cognomi e soprannomi nei Promessi Sposi (Saggio onomastico)*. Nocerelle manzoniane, Milano, 1908.

³³ Francesco Angiolini: *Vocabolario milanese-italiano*, 1897, 17. lap.

³⁴ R. Bonghi: *Lettere critiche*, Napoli, 1884, 235. lap.

³⁵ Cantù: *Reminiscenze*, Milano, 1885, vol. I. 281. lap.

³⁶ A. Cerquetti: *Voci tratte dai Promessi Sposi le quali mancano al Novo vocabolario del Girogini-Broglio*, Roma, 1897.

bizonyos fontossági és gyakorisági sorrend alapján kerülnek be. A hiányzó 76 szó azt mutatja, hogy Manzoni nem csupán a mindennapi, leggyakrabban előforduló szavakat vette igénybe regénye megírásához, hanem szívesen nyúlt a kevésbé elterjedt, tájjellegű szavakhoz, hogy ezzel regénye számára a megfelelő stílus-árnyalatokat és az élő nyelv hangulatát biztosítsa.

Ezért azután két esetben is előfordul a regényben, hogy Manzoni filológiai fejtegetésekbe is bocsátkozik, mert úgy érzi, hogy az olvasóközönség számára meg kell magyaráznia bizonyos szavakat. Elsőnek a *ciuffo* magyarázatával találkozunk a III. fejezetben: „Il ciuffo era dunque quasi una parte dell’armatura, e un distintivo de’bravacci e degli scapestrati; i quali poi da ciò vennero comunemente chiamati ciuffi. Questo termine è rimasto e vive tuttavia, con significazione più mitigata, nel dialetto: e non ci sarà, forse nessuno de’ nostri lettori milanesi, che non si rammenti d’aver sentito, nelle sua fanciullezza, o i parenti, o il maestro, o qualche amico di casa, o qualche parsona di servizio, dir di lui: è un ciuffo, è un ciuffetto.”³⁷

De hát honnan is ered a *ciuffo* szó? A legvalószínűbb a germán eredet: *tup, zuf*, ami egy csomóba felhalmozott dolgot jelent. Ebből származik a venetói *zufo* és a lombard *suff*, amelyekből azután az általános olasz *ciuffo* lett. (A németben *zopf* lett a folytatás, a franciában pedig erősen valószínű, hogy ugyanebből a germán töből származik a *toupet*, amely — akárcsak a lombardiai *ciuffo, ciuffetto* — egyszerre jelent hajfonatot is és arcátlanságot, szemtelenséget is.)

A második filológiai fejtegetést a XXXII. fejezetben található *monatto* szóhoz kapcsolja Manzoni. A *monatto* a milánói pestisjárvány idején alkalmazott hullaszállító közszolgák neve. A szó eredetéről Manzoni így ír: „Il nome vuole il Ripamonti che venga dal greco *monos*; Gaspere Bugatti (in una descrizione della peste antecedente), dal latino *monere*; ma insieme dubita, con più ragione, che sia parola tedesca, per esser quegli uomini arrolati la più parte nella Svizzera e ne’Grigioni. Nè sarebbe infatti assurdo il crederlo una troncatura del vocabolo *monatlich* (mensuale); giacchè, nell’incertezza di quanto potesse durare il bisogno, è probabile che gli accordi non fossero che di mese in mese.”³⁸

A felsorolt három magyarázat egyike sem látszik azonban elfogadhatónak. A Manzoni által vélt származtatásnak a német *monatlich* szóból az a hibája, hogy figyelmen kívül hagyja a hangsúlyt. A német szónak ugyanis az első szótagon van a hangsúlya (mónatlich) és ezért az átvételben is elől lett volna a hangsúly *mónat* és nem *monátt*. Egyébként a német *monatlich* sohasem áll főnévi értelemben (havi-béres szolga stb.). Valószínűbb, hogy a szó lombard eredetű: a *monát monello* (fickó, gatzfickó) értelemben használják Lombardiában.

Amint látjuk, Manzoni főleg stilisztikai okokból használt szokatlan, tájjellegű szavakat, hogy ezzel élőbbé tegye a nyelvét. Ugyanazon célból élt a szubsztantíválás, az alkalmi főnevesítés eszközével is. Ennek szinte iskolapéldáját adta a XI. fejezetben, amikor a brávók kudarcot vallott vállalkozása után a felingerelt, türelmetlenségtől és dühtől tajtékozó don Rodrigo így rivall rá Grisora: „Signore spaccone, signor capitano, signor *lascifareame*?”³⁹ Ebben a három megszólításban egyre fokozódó sértések vannak. A *spaccone* (szájhős) még a legkisebb fokú, mert szó szerint értendő. Sokkal bántóbb a *capitano*, amely már ironikus értelemben áll, de a legmaróbb gúnyt a *lascifareame* tartalmazza, éppen azért, mert ezek magá-

³⁷ Id. kiadás 57. lap.

³⁸ Id. kiadás 606. lap.

³⁹ Id. kiadás 212. lap.

nak Grisonak a VIII. fejezetben elmondott, kissé hetvenkedő szavai voltak: „Lasci fare a me, — rispose il Griso, inchinandosi con un atto d'ossequio e di millanteria; e se n'andò.”⁴⁰

Ugyancsak stilisztikai okokból hajtott végre Manzoni bizonyos változtatásokat: picciolo—piccolo; sovente—spesso; pressochè—quasi; inverso—verso; convenevoli—complimenti; sembrare—parere; levare—alzare; togliere—levare; porre—mettere stb. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy a Manzoni által megváltoztatott szók nem lennének az olasz nyelv élő, a mindennapi életben használt szavai, a változtatásoknak csupán stílusbeli jelentőségük van.

Kétségtelen, hogy az olasz nyelvben igen sok a szinonim szó: levare—alzare, di—giorno, far di meno—fare a meno stb. Ezek, ha nem is jelentenek a nyelv számára igazi gazdagságot, mégis lehetővé teszik a monoton ismétlődések elkerülését, az esetleges rossz hangzású szavak összekerülését, lehetővé tesznek alliterációkat és rimeket, asszonanciákat és konzonanciákat. Pl. ha megszüntetnék a *fra* használatát, milyen rosszul hatna: tra tre ore, tra trenta minuti stb.

Melléknév. A melléznevek használatánál a fokozott alakok tekintetében lesz néhány észrevételünk.

A hivatalos nyelvtani szabályok a *peggio* és *miglio* alakokat csak mint határozószókat ismerik el, pl.: vedo meglio con gli occhiali. Mint ilyeneknek állítmányi funkciójuk is lehetséges. Pl.: meglio un asino vivo che un dottore morto. A toszkán népnyelv azonban használja ezeket a ragozhatatlan alakokat jelzői funkcióban is *peggiore* és *migliore* helyett: ho comprato la meglio stoffa del negozio. Manzoni ezeknek az alakoknak a használatában a középúton haladt. Amellett, hogy megőrizte a *migliore*, *peggiore* alakokat, a familiáris jellegű használatban a toszkán népnyelvet követte és a *miglio*, *peggio* alakokkal élt. Így tett pl. amikor szereplőinek gondolatait írta le első személyben. A XV. fejezetben Renzo gondolatait írja le letartóztatása közben „... una giornata peggio di ieri.”⁴¹ A XXIV. fejezetben don Abbondio gondolatait írja le, amikor a félénk pap azon aggodalmaskodik, hogy vajon milyen bántalom fogja őt még érni a megvadult don Rodrigo részéről: „... un'azione peggio della prima?”⁴²

De előfordul leíró részben is, Manzoni saját szavaképp: „... lo guardava fisso, con un cipiglio peggio degli altri...” (XV. fejezet)⁴³

E vitatott alakokkal kapcsolatban egyébként egyáltalán nem lehet úgy gondolkodni, hogy a *peggiore* és *migliore* az egyedüli származékai a latin *peior*-nak és *melior*-nak, míg a *peggio* és *miglio* alakok a *peius* és *melius* származékai. A *peggio* és *miglio* alakok ugyanis éppúgy lehetnek a latin *peior* és *melior Nominativus*ából eredő származékok, ahogyan a *sarto*, és *curato* is a latin *sartor* és *curator Nominativus*ának a folytatásai. A *peggiore* és *migliore* alakok pedig a függő esetek egyikéből (*peio*rem, *peio*re) származhatnak, ahogyan a *sartore*, *curatore* alakok is a függő esetek egyikéből (*sartore*em, *sartore*) származnak. Végeredményben tehát semmiesem zárja ki azt, hogy a *peggio*, *miglio* alakokat is melléknévi alakokként fogjuk fel, ez esetben pedig teljesen jogos a jelzői használatuk.

A melléznevek felső fokának képzésében Manzoni ingadozást mutat. Minthogy a francia nyelv megismétli a névelőt a felső fokban (*l'homme le plus aimable*), ezért a hasonló olasz szerkezetet gallicizmusnak tartják. Az olasz ugyanis jobban szereti

⁴⁰ Id. kiadás 132. lap.

⁴¹ Id. kiadás 298. lap.

⁴² Id. kiadás 455. lap.

⁴³ Id. kiadás 302. lap.

elhagyni a másodszeri névelőt, csak akkor ismétli meg, ha különös nyomatékkal akarja kiemelni a jelzót. Manzoninál azonban ilyen alakokat találunk: „... nel canto il più lontano dall'uscio” (XXI. fejezet)⁴⁴ „... l'uomo il più felice di questo mondo” (XXIII. fejezet)⁴⁵ „... nell'epoca la più clamorosa e la più notevole della storia moderna” (XXVIII. fejezet)⁴⁶ stb. Ugyanakkor azonban a második névelő nélküli (szabályos) képzésű alakokat is megtaláljuk: „... comune allora anche agli uomini più quieti” (II. fejezet)⁴⁷ „... trovar le parole più adattate” (XXIII. fejezet)⁴⁸ stb.

Névmások. Manzoni a személyes névmások használatának tekintetében is ingadozást mutat és az *egli* és a *lui* használatában erősen a *lui* felé hajlik. D'Ovidio adatai szerint⁴⁹ mindössze 61-szer fordul elő az *egli* névmás az egész regényben. Sok olyan fejezet van, amelyben egyáltalán nem is fordul elő. (V., XIII., XV., XVII., XX., XXI., XIV., XXV., XXVI., XXVII., XXVIII., XXIX., XXX., XXXI., XXXIII., XXXIV., XXXVII., XXXVIII. fejezetekben.) Tehát a 38 fejezetből álló regénynek kb. a felében egyáltalán nem szerepel az *egli* névmás. Ez kb. annak felel meg — mondja D'Ovidio —, mintha az „enni” vagy „inni” igét a hétnek csak 2—3 napján használnánk. Mi lehet ennek az oka?

Az *egli* névmás használata igen elterjedt, sőt pleonazmusként is előfordul, pl.: *che fa egli il Giusti?* Az ige előtt rövidített alakok is használhatók: *e' fa bene, e' dice, 'gli studia, 'gli ha ragione* stb. Alanyi funkcióban csak erős logikai hangsúly esetében szokták a *lui*-t használni, és ilyenkor mindig az ige után szokott állni. Pl.: *l'ha detto lui!*

Az irodalmi hagyomány azonban a nyomatékosító szócskák után is elfogadottá tette az *egli* használatát is. Ezek szerint tehát Manzoni az egyes esetekben konkrét mérlegelés alapján választhatott az *anche lui, anch'egli* alakok közt. Természetesen vigyázni kellett arra, hogy az *egli* használata ne legyen túlságosan bőséges, mint a franciában, ahol az *il* majdnem mindig megelőzi az igét. A két szótagú *egli* névmásnak ilyen túlzott használata nagyon lelassította volna a beszédtempót, az írásmű nem hatott volna az élőbeszéd erejével.

Az egyik megoldás, amelyhez Manzoni folyamodott az volt, hogy a névmás helyett valamilyen főnevet használt. Így pl., amikor Renzóról van szó, „il giovine”, „il nostro giovine” stb. kifejezések használt. A másik megoldás pedig az volt, hogy teljesen elhagyta az alanyt és ezzel tulajdonképpen azt tette, amit a mai élő olasz nyelv: ige mellett a személyes névmás alany esetét nem kell kitenni, hiszen az igeragok (a Congiuntivo kivételével) világosan mutatják az alany személyét. Sok helyen azonban mégis megmaradt a névmás a regényben, ott is, ahol pedig nyugodtan el lehetett volna hagyni, vagy pedig *lui* áll ott, ahol sem az irodalmi nyelv, sem a toszkán népnyelv nem tűrné. Pl.: „... ma quelli, senza più dargli udienza, presero la strada dond'era lui venuto” (I. fejezet)⁵⁰ Itt vagy az *egli*-t kellett volna használni: *donde egli era venuto*, vagy a szórendet kellett volna átalakítani: *dond'era venuto lui*.

⁴⁴ Id. kiadás 395. lap.

⁴⁵ Id. kiadás 442. lap.

⁴⁶ Id. kiadás 532. lap.

⁴⁷ Id. kiadás 34. lap.

⁴⁸ Id. kiadás 434. lap.

⁴⁹ Francesco D'Ovidio: *Le correzioni ai Promessi Sposi e la questione della lingua*, Napoli, 1895, 61. lap.

⁵⁰ Id. kiadás 21. lap.

Még kell azonban jegyezni, hogy a regény mai kiadású szövegei többé-kevésbé eltérnek a Manzoni-féle 1840-es kiadás szövegétől. Az időközben megjelenő újabb kiadásokban a kiadók, gondozók és magyarázók bizonyos javításokat eszközöltek a szövegben.⁵¹ Főleg ilyen kérdésekben, mint egy névmás kitevése vagy elhagyása, ami a szöveg értelmén egyáltalán nem változtat, meglehetősen szabadsággal, saját ízlésük szerint jártak el. Így azután ebben a tekintetben a modern kiadásokban alig lehet, már azokból a hibákból valamit is megtalálni, amelyeket Manzoni az 1840-es kiadás szövegében még meghagyott.

Még szigorúbban kezelte Manzoni az *ella* névmást. Az egész regényben mindössze hatszor fordul elő (A II. fejezetben kétszer, a III. VI., IX. és XI. fejezetben pedig egyszer-ször) Egyébként vagy főnevekkel, vagy pedig a *lei* alakokkal helyettesítette. A legfamiliárisabb hatás azonban akkor érhető el az *ella* névmással, ha rövidített *la* alakban áll. A regény 1840-es kiadásában elég sok *la* alak szerepelt, a mai kiadásokban azonban — az említett okokból — alig maradt meg egy két esetben. Pl.: „...ah! la c'è cascata la brava”. X. fejezet)⁵²

A többes számú *eglino*, *elleno* alakok, amelyek már az első kiadásban is csak igen ritkán fordultak elő, a második kiadásból teljesen eltűntek. Manzoni az *essi*, *esse* vagy *loro* alakokat használja helyettük a második kiadásban mindenütt. Ugyanígy teljesen eltűnt a *desso* névmás is.

A *gli* alakot a második kiadásban már egyáltalán nem használja Manzoni egyes számú nőnemű Dativus értelemben. Többes számú Dativus értelemben azonban megmaradt két helyen: „La legge l'hanno fatta loro, come gli è piaciuto” (VI. fejezet)⁵³ És: „Chi si cura di costoro a Milano? Chi gli darebbe retta?” (XI. fejezet)⁵⁴.

Ezzel kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy a mai olasz irodalomban (Moravia, Pratolini stb.) ismét jelentkezik a *gli* egyes számú nőnemű Dativus értelemben is.

A *lo* (Accusativus) névmási alaknak mint az állítmány névszói részének a használatát (Sei malato? — Sí, lo sono.) a puristák erősen ellenezték, minthogy Dantenál, Petrarcanál és Boccaccionál nem fordul elő. A toszkán nyelvjárástól mégsem idegen ez a jelenség, hiszen Ariosto, Galilei, Alfieri, Niccolini használták, hogy csak a legjelesebbeket említsük. Sőt a franciában (Es-tu malade? — Oui, je le suis) és a spanyolban is (Es Ud. la hermana de ese caballero? — Sí, lo soy.) közhazsnálatú. Ennek elhagyása sokszor a mondat világosságának a rovására menne, a *tale* vagy *ciò* használata pedig nehézkes volna. Minthogy hangsúlytalan névmási alakról van szó, Imperativusban az ige után és vele egybeírva fordul elő. Így használja Manzoni is Felice atya prédikációjában a XXXVI. fejezetben: „... quanti figliuoli rimasti senza padre! siatelo per loro!”⁵⁵ Összesen 15 *lo* szerepel a regényben állítmányi funkcióban a közülük talán csak egyetlen esetben nem helyes a használat, a VIII. fejezet híres „addio”-jában: „... cime inuguali, note a chi è cresciuto tra voi, e impresse nella sua mente, non meno che lo sia l'aspetto de'suoi più familiari...”⁵⁶ Itt talán jobb lett volna egyszerűen a „non meno dell'aspetto” vagy a „non meno che l'aspetto” szerkezeteket használni.

⁵¹ Michele Barbi: La nuova filologia e l'edizione dei nostri scrittori da Dante al Manzoni, Firenze, 1938, 195. lap „Il testo dei Promessi Sposi”.

⁵² Id. kiadás 196. lap.

⁵³ Id. kiadás 113. lap.

⁵⁴ Id. kiadás 211. lap.

⁵⁵ Id. kiadás 679. lap.

⁵⁶ Id. kiadás 161. lap.

A *che cosa* kérdőnévmást elliptikus használatban többnyire *che*-re egyszerűsítette. Pl. „Che vuol ch'io sappia d'impedimenti?” (II. fejezet)⁵⁷ „E che vorrebbe ch'io facessi?” (II. fejezet)⁵⁸ „Che che? che? — balbettò il povero sorpreso.” (II. fejezet)⁵⁹ stb. Néha azonban a sokkal népiesebb *cosa*-t használja. Pl. „Cosa comanda? — rispose subito don Abbondio” (I. fejezet)⁶⁰ „Oggi non può! Cos'è nato?” (II. fejezet)⁶¹

A vonatkozó névmások használatában Manzoni néhány esetben eltér a modern toszkán nyelvhasználattól. Ezek az eltérések azonban túlságosan irodalmi jellegűek és az élő nyelv ezeket szívesen mellőzi. Ilyen pl. a mutató névmás (*questo*) helyett való használat. Pl. „Il qual padre Cristoforo . . .”) Így kezdődik a regény V. fejezete).⁶²

Nem tarthatjuk irodalminak a vonatkozó névmás használatát az alábbi mondatban sem: „Una delle più gran consolazioni di questa vita è l'amicizia; e una delle consolazioni dell'amicizia è quell'avere a *cui* confidare un segreto.” (XI. fejezet)⁶³ Az élő toszkán nyelv ebben az esetben inkább a *quello* és az a *cui* összevonását pótló *a chi* alakkal oldotta volna meg a fordulatot. Ugyancsak nem felel meg az élő toszkán nyelvnek, ha a *che* névmást előljáróval használják. Pl. „. . . non si fanno carico de' travagli *in che* mettono un povero galantuomo” (I. fejezet)⁶⁴ „. . . quattro gran chiodi *con che* diceva di voler attaccare il vicario” (XIII. fejezet)⁶⁵ Ezekben az esetekben az *in cui*, *con cui* megfelelőbb lett volna.

Különösen fejezi ki Manzoni a birtokos jelzőt a következő mondatban: „Certo, nessuno poteva tenere presso di Renzo il luogo d'Agnese, nè consolarlo della *di lei* assenza” (XXXIII. fejezet)⁶⁶ Itt talán a „dell'assenza di lei” szórend stilisztikailag is szebb lett volna, mert kissé bántja a fület a két *di* egymás mellett. Bár a „della sua assenza” kifejezésnek nem lett volna semmi akadálya, mert a kétértelműség veszélye nem forog fenn az adott mondatban.

Számnev. A számnev használata körüli problémák főként a dátumokban jelentkeznek, azaz a számnevek vonzatának a kérdésében. Ebben a tekintetben Manzoni erősen ingadozik. Az I. fejezetben „7 novembre dell'anno 1628”,⁶⁷ „otto aprile dell'anno 1583”⁶⁸ olvasható, tehát a számnev és a hónap neve között nincs előljáró. A XXXI. fejezetben ellenben „il 20 d'ottobre”⁶⁹ a XXXII. fejezetben pedig „il 4 di maggio”,⁷⁰ „l'undici di giugno”⁷¹ „il 4 di luglio”⁷² található, tehát a számnev és a hónap neve között *di* előljáró van. Úgy látszik, tehát, hogy Manzoni ott hagyta el a *di*-t, ahol a hónap nevét követi a „dell'anno” kifejezés, viszont *di*-t használ ott, ahol a hónap neve magában állt.

⁵⁷ Id. kiadás 36. lap.

⁵⁸ Id. kiadás 37. lap.

⁵⁹ Id. kiadás 41. lap.

⁶⁰ Id. kiadás 19. lap.

⁶¹ Id. kiadás 35. lap.

⁶² Id. kiadás 84. lap.

⁶³ Id. kiadás 221. lap.

⁶⁴ Id. kiadás 27. lap.

⁶⁵ Id. kiadás 253. lap.

⁶⁶ Id. kiadás 637. lap.

⁶⁷ Id. kiadás 13. lap.

⁶⁸ Id. kiadás 15. lap.

⁶⁹ Id. kiadás 583. lap.

⁷⁰ Id. kiadás 599. lap.

⁷¹ Id. kiadás 604. lap.

⁷² Id. kiadás 606. lap.

A hónapok neveit sehol sem írta nagy kezdőbetűvel.

Érdekes jelenség figyelhető meg a XXXII. fejezet egyik helyén.⁷³

Itt ugyanis egy csomó önálló évszámot sorol fel Manzoni és valamennyit *di* előljáróval írja: „... in Palermo, del 1526; in Ginevra, del 1530, poi del 1545, poi ancora del 1574; in Casal Monferrato, del 1536; in Padova, del 1555; in Torino, del 1599, e di nuovo, in quel medesimo anno 1630, furon processati...” Annak ellenére, hogy az utolsó évszám előtt álló *anno* szó előtt *in* előljárót használ, a többi magában álló évszám elé nem szintén *in*-t tesz, hanem *di*-t. Minden valószínűség szerint ez stilisztikai okokból történt, hogy ne legyen túl sok *in* összezsúfolva a mondatban, mert a városnevek előtt már egyszer ott áll az *in* előljáró. Tehát „in Palermo, nel 1526” helyett írt „in Palermo, del 1526”-t. A *di* előljáróra pedig azért eshetett a választás, mert az általában használatos időhatározói kifejezésekben: *di giorno, di sera, d'estate, d'inverno* stb.

Ige. Az *indicativo imperfetto* egyes szám első személyében többször található — *va* végződés a — *vo* helyett. Pl.: „... doveva io...” (III. fejezet)⁷⁴ „... io mi faceva...” (XVII. fejezet.)⁷⁵

A *-va* végződés szabályos folytatása a latin *ama-bam, habe-bam* stb. alakoknak és csak a jelen idő *-o* végződésének hatására kezdték az *imperfetto* első személyében is a *-vo* végződést használni a *-va* helyett. Kétségtelen azonban, hogy Manzoni korában már elterjedtebb volt a *-vo* végződés és így az író nyelvében archaikusnak tűnik a *-va* végződés használata.

A jövő időben *anderò* alak található az összevont *andrò* helyett.

A különös, de a toszkán népnyelvben nagy elterjedtségnek örvendő szerkezetet, amely „noi si canta” kifejezést mond „noi cantiamo” helyett, Manzoni egyáltalán nem használta. Pedig ez a szerkezet annyira általános volt, hogy még a költői nyelvben is megtalálható:

„Anche a quei tempi noi s'avea paura”⁷⁶

Manzoni mindössze három alkalommal élt olyan fordulatokkal, amelyek szerkezeti szempontból rokonságot mutatnak az említett kifejezésekkel. Mindhárom esetben a regény szereplőinek beszédében fordulnak elő ezek a szerkezetek, Manzoni tehát ezáltal is a népnyelv visszaadására törekedett. A XV. fejezetben a fogadás beszédében hangzik el: „... anche noi bisogna ubbidire”⁷⁷ Majd később a Renzo letartóztatását vezető jegyző mondja: „Se non si facesse quello che ci vien comandato, staremmo freschi.” (XV. fejezet)⁷⁸. Végül a regény utolsó fejezetében don Abbondio mondja don Rodrigo erőszakos jelleméről beszélve: „... che pareva che si stesse tutti al mondo per sua degnazione.” (XXXVIII. fejezet)⁷⁹ Amint látjuk mindhárom idézetben az a közös lényeg, hogy a többes szám első személyű vagy harmadik személyű alanyhoz egyes szám harmadik személyű igealak kapcsolódik és ennyiben a Manzoni által használt kifejezésmódok rokonságban állnak a toszkán népnyelvben használatos, már említett szerkezetekkel.

⁷³ Id. kiadás 615. lap.

⁷⁴ Id. kiadás 50. lap.

⁷⁵ Id. kiadás 324. lap.

⁷⁶ Pascoli: I due orfani.

⁷⁷ Id. kiadás 288. lap.

⁷⁸ Id. kiadás 299. lap.

⁷⁹ Id. kiadás 714. lap.

3. Mondattan

Pleonazmus. A toszkán népnyelvben igen gyakori pleonazmusokat Manzoni is használja, főképp az egyszerűbb emberek beszédének a jellemzésére. Pl. „... a me non me ne vien nulla in tasca.” I. fejezet)⁸⁰ „La farò io, la giustizia, io!” (VII. fejezet)⁸¹ „... e un dottore al quale io gli dissi” (XIV. fejezet)⁸² „Cosa m'importa a me...” (XV. fejezet)⁸³ „A me mi par di sí...” (XVI. fejezet)⁸⁴

Néha azonban akkor is él Mantoni ezekkel a szerkezetekkel amikor ő maga mint író beszél. Pl. „Al capitano, cominciava a mancargli il respiro”. (XII. fejezet)⁸⁵ A Renzo in fatti quel pensiero gli era venuto...” (XII. fejezet)⁸⁶ „A Pedro, nel passar tra quelle due file di micheletti, tra que'moschetti così rispettosamente alzati, gli tornò in petto il cuore antico.” (XIII. fejezet)⁸⁷

Anakolutia. Az anakolutia nyelvtani következetlenség, azaz a mondatoknak másféle szerkezettel való folytatása, mint amilyennel kezdtük azokat. A puristák megbocsáthatatlan vétkeknek tartották, bár Dantetól Machiavelliig bőven találkozzunk ezzel a jelenséggel, hogy Cellinit ne is említsük. Nem lehet az anakolutiát olyan szigorúan elítélni, mint a purizmus teszi, mert az élő beszédben igen gyakran előfordul. A folyamatos beszéd közben jelentkező újabb és újabb gondolatok nyelvi kifejezőmódja nem illik mindig bele abba a nyelvi keretbe, amelyben beszédünk már folyik és nem mehetünk vissza a mondat elejére, hogy más formában újra kezdjük azt. Ez az oka annak, hogy az élő beszédben gyakran fordul elő nyelvtani következetlenség, egymáshoz nem illő nyelvtani szerkezetek összekeverése.

Ezek az anakolutiás szerkezetek a beszélők izgatott, érzelmileg telített lelkiállapotának jellemzői. Pl. „E ora vi porterò un piatto di polpetto, che le simili non le avete mai mangiate” (VII. fejezet)⁸⁸ Lei sa che noi altre monache, ci piace di sentir le storie per minute” (IX. fejezet)⁸⁹ „Pane, ne avrete” (XII. fejezet)⁹⁰ „... perchè questo signore, Dio gli ha toccato il cuore” (XIV. fejezet).⁹¹

Előfordulnak azonban anakolutiák olyankor is, amikor maga Manzoni mint író beszél. Pl. „... avevano ottenuto cose che le più gran dame, nelle loro sale, non c'erano potute arrivare” (X. fejezet)⁹² „Ma don Rodrigo, ch'era in causa propria, e che credendo di far quietamente un gran colpo, gli era andato fallito con fracasso...” (XI. fejezet)⁹³ „Gli'incettatori di grano, reali o immaginari, i possessori di terre, che non lo vendevano tutto in un giorno, i fornai che ne compravano tutti, coloro in somma che ne avessero o poco o assai, o che avessero il nome d'averne, a questi si dava la colpa della penuria e del rincaro...” (XII. fejezet).⁹⁴ „... cosa che Lucia, solamente a pensarci, si sentiva venire il viso rosso” (XXIV. fejezet)⁹⁵

⁸⁰ Id. kiadás 122. lap.

⁸¹ Id. kiadás 272. lap.

⁸² Id. kiadás 272. lap.

⁸³ Id. kiadás 291. lap.

⁸⁴ Id. kiadás 309. lap.

⁸⁵ Id. kiadás 241. lap.

⁸⁶ Id. kiadás 247. lap.

⁸⁷ Id. kiadás 266. lap.

⁸⁸ Id. kiadás 134. lap.

⁸⁹ Id. kiadás 170. lap.

⁹⁰ Id. kiadás 241. lap.

⁹¹ Id. kiadás 450. lap.

⁹² Id. kiadás 193. lap.

⁹³ Id. kiadás 216. lap.

⁹⁴ Id. kiadás 234. lap.

⁹⁵ Id. kiadás 465. lap.

Egyeztetés. Érdekesen kezelte Manzoni az összetett igeidők participiumának az egyeztetését. Nem követte szigorúan a nyelvtani szabályt, hanem a tárgyias igék participiumát hol megegyeztette a tárggyal, hol nem, így azután az „... aveva passata li tutta la sua vita” (XX. fejezet)⁹⁶ és „Hai tu mai avuto paura?” (XX. fejezet)⁹⁷ alakok egyformán előfordulnak a regényben.

Igen érdekes egyeztetés (vagy egyeztetési hiba?) található a regény bevezetésében: „Non essendosi presentato alcuna obiezion ragionevole...”⁹⁸ Sehogyan sem illik a hímnemű participium (presentato) a nőnemű főnévhez (obiezione). Ezzel a kérdéssel kapcsolatban két eset lehetséges: vagy egyszerűen figyelmetlenség, elnézés történt (D’Ovidio álláspontja), vagy pedig Manzoni tudatosan használta a toszkán nyelvben nem ismeretlen disszonanciát.

Kevésbé látszik valószínűnek az első feltevés. Ennek ellene mond ugyanis az a tény, hogy a regény későbbi kiadásai folyamán a sajtóhibákat egyre jobban kiküszöbölték. Cerquetti egyik tanulmányát éppen a szövegben előforduló sajtóhibáknak szenteli.⁹⁹ Az előszóban így ír: „Se la ristampa dei Successori Le Monnier, curata da un accademico della Crusca (Isidoro del Lungo), dia, com’essi dicono, „il testo quale propriamente lo volle l’Autore”, e sia „rivista diligentissimamente sulla sua del 40”, lo vedrà chi legge. In quanto poi alla ristampa del Sonzogno, vedrà che è una selva di errori.

E a questa sorta di testi noi spalanchiamo le porte delle nostre scuole!”

Cerquetti a szövegek ellenőrzését az 1840-es kiadás alapján végezte és a Le Monnier féle kiadásban 122, a Sonzogno féle kiadásban pedig 226 sajtóhibát állapított meg.

De sem Cerquetti, sem a későbbi gondozók a „presentato” participium végződését nem javították ki és így található a legmodernebb kiadásokban is. Már pedig nem valószínű, hogy mindannyian „elnézték” volna, sokkal valószínűbb az, hogy azért nem javították, mert nem érezték, nem tartották hibának. Ilyen különös „egyeztetés” ugyanis előfordul más auctoroknál is, így pl. Firenzuolánál (vol. I. ediz. Le Monnier, 311 és 320, lapokon): „... esso Iddio, al quale per somma laude è attribuito la semplicità” és „... e così messo la Vedova dall’un dei lati”.

De ha megnézzük magának a Promessi Sposi szövegének Manzoni kéziratán alapuló kiadását, abban is találunk hasonló egyeztetést: „Egli vedrà che noi abbiamo conservate non solo nei dialoghi ma anche nel racconto vocaboli, modi proverbiali...”¹⁰⁰

Míndezek alapján tehát az látszik valószínűnek, hogy Manzoni szándékosan, tudatosan élt a disszonáns egyeztetés fordulatával.

Különösen kedvelte Manzoni az olyan egyeztetési eltéréseket, hogy többes számú alany mellett egyes számú állítmányt használt. Ezekben az esetekben a többes számú alany előtt vagy egyáltalán nincs névelő, vagy pedig részelő névelő áll. (Határozott névelővel ellátott alany mellett mindig többes számú állítmányt használ.)

⁹⁶ Id. kiadás 389. lap.

⁹⁷ Id. kiadás 390. lap.

⁹⁸ Id. kiadás 8. lap.

⁹⁹ Alfonso Cerquetti: Saggio degli errori di lezione dei Promessi Sposi nelle ristampe dei successori Le Monnier e di Edoardo Sonzogno, Osimo, 1888.

¹⁰⁰ Gli Sposi Promessi per la prima volta pubblicati nella loro integrità di sull’autografo da Giuseppe Lesca, „Le Opere di Alessandro Manzoni. Edizione del centenario (1827—1927)” 8. lap.

a) Névelő nélküli többes számú alany mellett egyes számú állítmány: „E poi non ci sarà altri impedimenti?” (II. fejezet)¹⁰¹ „Che imbrogli ci può essere?” (II. fejezet)¹⁰².

b) Részelő névelővel ellátott többes számú alany mellett egyes számú állítmány: „... c'era de' bravi” (I. fejezet).¹⁰³ „... c'è degli imbrogli.” (II. fejezet).¹⁰⁴ „C'è bene a questo mondo de 'birboni”. (II. fejezet)¹⁰⁵ „Ce n'è anche qui de poeti: già ne nasce de' poeti per tutto”. (XIV. fejezet)¹⁰⁶.

Mondatszerkezet. Ha a mondat szerkezetek szempontjából vizsgáljuk a regény nyelvezetét, akkor feltétlenül különbséget kell tenni a párbeszédek és a leíró részek között.

A párbeszédnek általában az a jellemzője, hogy mindkét félnek megvannak a maga gondolatai, amelyeket ki akar fejteni, de ez állandóan módosul a másik fél közléseinek következtében. Az egyik beszélő gondolata összeszövődik a másikéval és végeredményben a kettő szintéziseként új gondolatok jönnek létre, amelyek a párbeszéd folyamán pillanatonként, fokozatosan születnek meg. A párbeszéd ritmusát a lélekzetvétel szabja meg, amelyet azonban nem lehet szabályokba foglalni, ugyanis a különböző indulatok, lelkiállapotok határozzák meg, ezért teljesen egyéni. Minden embernek van sajátos, egyéni kifejezőmódja, saját tipikus „szókészlete” amelyet rendszerint a környezete, műveltsége, érdeklődési köre határoz meg. Egyes mondattani szerkezetek túlsúlyba kerülnek másokkal szemben, egyes szavak nagyobb hangsúlyt nyernek stb. Mindezzel szimbolikusan a beszélő lelkiállapota, műveltsége, jelleme jut kifejezésre, sőt bizonyos fokig az a társadalmi környezet is, amelyben él. Ezért lett a párbeszéd a művészi ábrázolás és jellemzés egyik leghatalmasabb eszköze.

Manzoni tökéletesen igyekezett alkalmazkodni a párbeszédek megszerkesztésével hőseinek jelleméhez, gondolkodásmódjához. Costa szerint a regény hatása nem kis részben éppen a teljes következetességgel megírt, valószerű dialógusokban rejlik.¹⁰⁷ Természetes dolog azonban, hogy éppen a regény szereplőinek jellemzése és hű ábrázolása céljából a dialógusok mondat szerkezeti szempontból nem lehetnek egységesek. Az egyszerű emberek szájából egyszerű, néha csak egy-két szavas rövid mondatok hangzanak el. A magasabb társadalmi rétegekhez tartozó szereplők bonyolultabb szerkezetű mondatokban beszélnek. Ezért, ha magának Manzoni-nak a nyelvére nézve akarunk következtetéseket levonni, akkor elsősorban a regény leíró részeihez kell fordulnunk.

Ilyen elemzésre alkalmas leíró résznek találtuk a XXII. fejezetben Federigo Borromeo bíboros élettörténetét¹⁰⁸ és a XXXI fejezetben a pestisjárvány történeti körülményeinek a leírását.¹⁰⁹ 200 mondatot vettünk elemzés alá, és százalékos átszámítással a következő eredményeket kaptuk:

¹⁰¹ Id. kiadás 38. lap.

¹⁰² Id. kiadás 35. lap.

¹⁰³ Id. kiadás 18. lap.

¹⁰⁴ Id. kiadás 35. lap.

¹⁰⁵ Id. kiadás 40. lap.

¹⁰⁶ Id. kiadás 279. lap.

¹⁰⁷ Orazio Costa: *Teatralità del dialogo nei Promessi Sposi*, Tivoli, 1937.

¹⁰⁸ Id. kiadás 413—423. lapokon.

¹⁰⁹ Id. kiadás 581—594. lapokon.

Egyszerű mondat	Összetett mondat				
10 %	90 %				
	Mellérendelt mondat		Alárendelt mondat		Vegyes
	10 %		50 %		30 %
	Egyszeres összetétel	Többszörös összetétel	Egyszeres összetétel	Többszörös összetétel	—
	40 %	60 %	34 %	66 %	—

Amint az adatokból látható, Manzoni nyelve a bonyolult formák felé hajlik. (A regény legelső mondata is mindjárt egy *tizenegy* tagmondatból álló összetett mondat! „*Quel ramo del lago di Como...*”) Erre mutat az összetett mondatok óriási részaránya (90%). De még az összetett mondatokon belül is a többszörösen összetett mondatok részaránya felülmúlja az egyszerűen összetett mondatokét (mellérendelteknél 60%, alárendelteknél 66%).

Ha tehát általánosítjuk az eredményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy Manzoni mondatainak 90%-a összetett mondat, és ezeknek pedig több mint a fele többszörösen összetett mondat.

Ez a körülmény természetesen bizonyos nehézkességet okoz a regény olvasásában. Az olasz középiskolások egyáltalán nem olyan kedvvel olvassák Manzoni regényét, mint a modernebb írók alkotásait — írta C. Agostini már 1884-ben!¹¹⁰ Manzoninak mint „kötelező olvasmánynak” ugyanaz lett a sorsa, mint a mi Jókainak: a párbeszéd részeket még csak elolvassák valahogy, a cselekmény izgalmas fordulatai még érdeklődést is keltenek, de a leíró részeket többnyire olvasás nélkül átlapozzák.

III.

Manzoninak a firenzei nyelvvel való közvetlen kapcsolata révén sikerült végül is az átdolgozást úgy végrehajtania, hogy a regény nyelve igazibbá, élővé vált. Elhagyta az archizmusokat, a fejtörést okozó bonyolult frázisokat, az idegenül hangzó szerkezeteket. Néhány esetben, természetesen, előfordult, hogy rontott a regény nyelvezetén. Úgy távolított el egy rossz hangzású kifejezést, hogy még rosszabb került a helyébe. Ez azonban nem von le semmit a munka óriási értékéből.

Ha túlzottan pedánsak akarnánk lenni, akkor azt kellene mondanunk, hogy a „*lontano da prevedere*” (VIII. fejezet)¹¹¹ helyett „*lontano dal prevedere*” volna a megfelelőbb, a „*mettere carne a fuoco*” (XIV. fejezet)¹¹² helyett pedig „*mettere carne al fuoco*”, az „*a proporzione*” (XXVIII. fejezet)¹¹³ helyett „*in proporzione*” stb. Ilyen észrevételek azonban alig egyebek, mint a kákán való csomó keresés. Ahogy a nagy írók általában, úgy Manzoni sem mentes apróbb, néha jelentősebb

¹¹⁰ Giuseppe Agostini: *La teoria manzoniana sul criterio della lingua...* ecc. Trevi, Umbria, Tipografia Nazarena, 1884. Előszó.

¹¹¹ Id. kiadás 138. lap.

¹¹² Id. kiadás 227. lap.

¹¹³ Id. kiadás 529. lap.

hibáktól. Ezeket azonban nem a műből kiragadva kell mikroszkóp alá helyezni és vizsgálni, hanem meg kell érteni, hogy az egész mű koncepciója szempontjából életszerűséget, közvetlenséget, természetességet jelentenek.

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor nem tarthatjuk helytállónak a mű olyan merev alapon való elemzését, mint azt pl. Tommaseo végezte. Manzoni ugyanis azt írta a regény első oldalán a tájleírásban: „... la costa sale con un pendio lento e continuo...”¹¹⁴ Tommaseo pedig erre röviden megjegyezte: „il pendio scende”¹¹⁵. Eltekintve attól, hogy a *pendio* szó egyformán jelölhet „lejtőt” (*pendio in discesa*) és „emelkedőt” (*pendio in salita*) — ez csupán attól függ, hogy milyen irányban elemzéssel közeledni. Az élet nem csupán tökéletességekből áll, az irodalom célja pedig a reális élet tükröztetése. Igen találóan jegyezte meg Checchia: „Le apparenti imperfezioni grammaticali e linguistiche sono giustificate e compensate ad usura dal tono dell'espressione, dagli atteggiamenti dello stile e dalle ascose bellezze dell'arte; la quale acconcia e subordina a sé anche dove sembra che le offenda o le trascuri, la grammatica e la lingua: onde avviene che modi, frasi e costrutti che da soli paiono errati, acquistano non poco di efficacia e di naturalezza, secondo l'uso vivo del popolo e secondo i bisogni del racconto e del dialogo, quando vanno osservati nell'ordito logico della composizione.”¹¹⁶

A regény átdolgozását ugyanis pozitív módon kell értékelnünk. Manzoinak sikerült a regényt olyan nyelvre átültetnie, amely minden olasz számára érthető, azok számára is, akik sohasem jártak Toszkánában és sohasem foglalkoztak nyelvi kérdésekkel. Sikerült elkerülnie a túlságosan lokális jellegű idiotizmusokat és sikerült megközelítenie azt az ideális nyelvet, amely „un mezzo di comunicazione d'ogni sorte di concetti tra tutti gl'Italiani.”¹¹⁷

Végül is Manzoinak és az általa elindított irányzatnak köszönhető, hogy az irodalomban egy egyszerűbb, hajlékonyabb, „olaszosabb” nyelv kezdett uralkodni, amely közelebb állt a valóságos élethez. És ha nem is akadályozta meg egy dialektális irodalom kifejlődését Itália különböző részeiben (nápolyi, lombard, szicíliai novellisztika stb.), de a közérdekű irodalom, a tankönyvek és gyakorlati könyvek, a publicisztika nyelvét sokban finomabbá tette és egységesítette. A Rádió megindulása, a hangosfilm, a televízió pedig óriási mértékben mozdította elő tovább a fejlődést ebben az irányban.

Manzonit a legnagyobb kritikus: az Idő igazolta.

BENEDEK NÁNDOR

¹¹⁴ Id. kiadás 11. lap.

¹¹⁵ Postille inedite di Niccolò Tommaseo ai Promessi Sposi, Firenze, 1897, 30. lap.

¹¹⁶ Giuseppe Checchia: La lingua e l'arte dei Promessi Sposi a proposito di pretese sviste manzoniane (Estr. dalla „Rassegna Nazionale” Dicembre, 1923) 7. lap.

¹¹⁷ Natalino Sapegno: Compendio di Storia della Letteratura It. Firenze, 1962. vol. III. 198. lap.

Nándor Benedek

LA LINGUA DEI „PROMESSI SPOSI”

L'autore esamina la genesi delle due redazioni dei Promessi Sposi e conclude che la trascrizione del romanzo in lingua fiorentina corrisponde esattamente alla teoria manzoniana sulla lingua. Espone le polemiche sorte intorno alla valutazione delle edizioni del romanzo e analizza gli emendamenti apportati da Manzoni secondo il metodo tradizionale della grammatica descrittiva.

Le singole correzioni vengono confrontate con le regole della grammatica moderna e così risulta che il Manzoni è riuscito a riscrivere il suo romanzo in una lingua più viva, più flessibile, più efficace. Eccetto alcuni ritocchi meno felici, quasi tutte le sue correzioni sono giustificabili dalla grammatica moderna e il Manzoni si può considerare un precursore della lingua letteraria contemporanea.

Il pensiero linguistico del Manzoni è stato giustificato dal critico più severo: dal Tempo.